

Венгерська В. О.
*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України Житомирського державного університету
ім. І.Франка*

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Велика війна, як прийнято називати події 1914-1918 рр. в західній історіографії, стала своєрідним каталізатором, якій особливо загострив національні проблеми та, через руйнації імперій, прискорив процес політичної модернізації, стимулюючи посилення націотворчих тенденцій.

Відомий американський дослідник німецького походження М. фон Хаген [1] зазначив, що Перша світова війна стала водорозділом у відношеннях росіян з неросіянами та між самими неросіянами. Вчений наголосив, що не в останню чергу політика російського окупаційного режиму в умовах війни, привнесла ідеї національного звільнення в імперську армію. Переселення із західних кордонів сприяли встановленню тісних контактів галицьких поляків, євреїв та українців з українцями Російської імперії. На його думку, саме російський режим та російські націоналістичні організації зробили націоналізм можливим у 1917 р. в значно більшій мірі, ніж австрійці та німці.

В останні роки з'явилися цікаві дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Серед дослідників, які не поділять точку зору більшості представників національних історіографій щодо віктимізації національних історій, варто виділити О. І. Міллера. На його думку, в умовах Російської імперії стосунки між владою та представниками різних етноконфесійних груп не вибудовувались виключно за схемою: імперія-гнобитель – євреї (українці, поляки) виключно жертви. Олексій Ілліч доводить правомірність думки, що вони не були лише пасивними жертвами, а й повноправними акторами історії. В його дослідженнях наголошується на тому, що Російська імперія певною мірою «провалила» єврейське питання, оскільки влада не змогла з користю для себе використати єврейський ресурс [2].

В Україні є захищені дисертації, в яких розглядаються проблеми взаємостосунків російської влади та євреїв у XIX ст. [3]. В попередніх публікаціях автор звертала увагу на окремі особливості економічного, суспільного життя представників єврейських громад міст та містечок Правобережної України у взаємозв'язку з українцями та поляками краю

[4]. Метою запропонованого матеріалу є з'ясування ступеню гостроти єврейського питання у владних структурах та суспільній свідомості напередодні та в умовах війни. Одночасно, автор ставила перед собою завдання порівняти окремі аспекти розв'язання українського та польського питань.

Специфіка Росії в окреслений період полягала у тому, що у вигляді так званого спадку Речі Посполитої, крім українського селянства Правобережної України, вона отримала чисельне польське (частково полонізоване, в значній мірі, шляхетське) та єврейське населення. Мешкали вони, в переважній більшості, в Правобережних губерніях, які входили в межу осілості євреїв. До середини XIX ст., на теренах імперії, в основному в українських губерніях, була сконцентрована майже половина світового єврейства. В суспільній свідомості євреї асоціювались, в першу чергу, з «іновірцями», і вже цей факт відносив їх до категорії «чужих», інших. Провести паралель між «чужим» та «ворогом» було досить не складно, що періодично і використовувалось окремими представниками правомонархічних сил. Оскільки проблема національної ідентифікації в Росії на той час лишалась відкритою, досить часто у владних постановах, документах та публікаціях використовувався термін «християнське» населення. Навернення в християнство відкривало перед євреями широкі перспективи, особливо в плані побудови кар'єри та бізнесу. Приймавши православну віру, так звані «вихрести» фактично ставали «своїми». В цьому контексті варто пригадати постать М. В. Юзефовича, сумнозвісного співавтору тексту Емського указу та одночасно, людину яка стала організатором першої публічної бібліотеки у Києві, тривалий час очолювала Київську археографічну комісію.

Слід зазначити, що в російському суспільстві, власне як і у владному середовищі, сприйняття євреїв не були виключно негативними. Скажімо, серед російських чиновників найвищого рангу, особливо прихильним ставленням до євреїв відзначалась позиція С. Ю. Вітте, який усвідомлював важливість використання єврейського потенціалу та ресурсів. Представники таких найбагатших єврейських родин як Бродські, Гальперіни, Гінзбурги прославилися своїми меценатськими проектами, в першу чергу в Києві, залишивши по собі добру пам'ять.

Як засвідчувала загальнополітична ситуація, влада адекватно оцінювала гостроту національних проблем. Не випадково, на початку революції, з проголошенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р., вибір було зроблено на тому варіанті виборчої системи, яка дозволяла представникам всіх так званих національних околиць та груп обирати своїх представників до парламенту. В результаті проведення виборів до I російської думи, найчисельніше представництво (після росіян) мали поляки, які сформували

власну фракцію під назвою «Польське коло». Відстоювати українські інтереси в законодавчому органі було доручено 45 представникам. Євреї змогли провести до парламенту 12 депутатів. Подібна кількість була значним досягненням та засвідчувала як наявність певної підтримки серед виборщиків, так і прагнення російських євреїв брати участь у політичних процесах, безпосередньо намагаючись впливати на їх окремі прояви.

Прихід нового уряду на чолі з П. А. Столипіним, який замінив на цій посаді ліберального С. Ю. Вітте, пов'язаний з так званим третьочервневим переворотом. Його основним наслідком став кардинальний перегляд виборчого законодавства, в результаті чого була скорочена кількість єврейського та українського представництва. Розмір польського представництва також було зменшено, що не завадило «Польському колу» функціонувати у всіх чотирьох думах до 1917 р.

Діяльність III думи пов'язується із черговою антиєврейською істерією, яка була спричинена представниками російських правих монархічних організацій. В умовах загострення зовнішньополітичної ситуації напередодні війни, справа пошуку внутрішніх ворогів набула особливої актуальності. Оскільки це вже майже увійшло в традицію, саме євреї стали подібним «цапом-відбувайлом». В чорносотенній пресі, у виступах право-монархічних депутатів з особливим ентузіазмом була підхоплена ідея ритуального вбивства православного хлопчика Андрія Ющинського прикажчиком київського цегельного заводу М. Бейлісом. Справа набула широкого розголосу по всьому світу. Її завершення було досить промовистим. Хоча слідство і тривало протягом 2 років, а склад присяжних для сучасників здавався занадто слабким для прийняття відповідального рішення (більшість складала малоосвічені селяни Київської губернії та декілька дрібних чиновників та міщан), суд змушений був винести виправдальний вирок (варто при цьому зазначити, що голосування було 6 – за, 6 – проти), що дозволило виправдати звинувачуваного.

З початком війни влада ретельніше відстежувала політичні настрої населення імперії. Особливо це стосувалось євреїв, так само і українців, які вважались потенційними мазепинцями, оскільки опинились, власне як і поляки, у стані двох ворогуючих таборів. У складі IV думи було створене інформаційне бюро, пов'язане з єврейськими депутатами. Всього в її складі було троє депутатів-євреїв, які входили до партії конституційних демократів. З початком війни вони проводили значну роботу з ознайомлення російської та світової громадськості з антиєврейськими заходами уряду та військового командування. У листопаді 1914 р. в Петрограді відбулась нарада єврейських громадських діячів, на якій обговорювали питання про боротьбу за рівність в умовах війни, було прийняте рішення

ня і надалі в своїй діяльності орієнтуватися на партію кадетів. У серпні 1915 р. в Державній думі створили Прогресивний блок, до складу якого увійшли як так звані прогресивні націоналісти на чолі із В. Шульгіним, так і октябристи, які перебували на центристських позиціях (на чолі із С. Шидловським), а також фракція кадетів. Члени блоку висунули вимогу створення «уряду довіри». Щодо єврейського питання, в програмі блоку йшлося про необхідність відміни обмежень в правах євреїв, зокрема, подальших кроків щодо зняття межі осілості, полегшення доступу до середніх та вищих навчальних закладів та відміни утисків у виборі професій.

Практично одночасно з появою названої програми, з'явився документ, який було розіслано до губернських жандармських управлінь [5, 4-6]. Його датовано кінцем жовтня 1915 р. Всі керівники управлінь отримали телеграму із Петрограда з наказом скласти доповідну записку з характеристикою загального стану думок та ситуації довкола них. Перелік питань був досить широким, але якщо говорити про ранжування за важливістю, то справедливості заради слід відмітити, що на першому місці стояли не національні питання, але їх присутність була неодмінною. Петербурзьке керівництво цікавилось станом та напрямком думок в селянському та робітничому середовищі, їх ставленні до німецького населення (мова йшла про німецьких колоністів в тих місцевостях, де існували землеробські колонії, в основному, це Правобережна та Південна Україна). Наступним об'єктом особливої цікавості були земства а також органи місцевого самоврядування. Не залишились поза увагою питання існування/відсутності впливу різноманітних товариств та союзів. Вимагалось проаналізувати настрої педагогічного персоналу. Сьомим за переліком було питання ставлення суспільства до євреїв у зв'язку із розширенням межі осілості євреїв, наскільки це позначилось на змінах у місцевому житті. Зазначимо, що з часу революції 1905 р., в Росії досить поширеним стереотипом став факт домінування в лівих соціалістичних партіях євреїв. Тому жандармське керівництво наполягало на отриманні інформації щодо міри поживлення активності лівих елементів з їх появою. Надзвичайно цікавою, як на нашу думку, була відповідь керівника жандармського управління Одеси [5, 7-16; 31-32].

Варто звернути увагу на те, що в першій половині ХХ ст., преса, яка фактично була єдиним засобом інформації, ще не набула характеру масової. Хоча найменувань різноманітних видань було достатньо, представлені вони були, в основному, в містах та невеликими накладками. В Одесі ще з початку ХІХ ст. видавцями періодичних видань були євреї (подібний стан речей був характерним і для інших українських міст). Не дивлячись на відсутність масового характеру преси, влада усвідомлювала важли-

вість контролю за нею. У звіті зазначалось, що «преса, хоча і перебувала в основному в єврейських руках, внаслідок військово-цензурних умов, стала поміркованою» [5, 9]. Статті «більш лівого спрямування» були передруком із столичних видань. Зверталась увага на заснуванні нових часописів: органу місцевого осередку партії прогресистів – «Одесский листок»; розрахований «на маси» «Маленький одесский листок» та щомісячне видання українською мовою «Основа», як зазначалось, «націоналістичного спрямування» [5, 11].

Наступний розділ звіту стосувався аналізу ситуації в українському, польському та єврейському середовищі міста, яке було одним із найбільших національних конгломератів Російської імперії. Зазначалось, що в місті проживало 200 тис. «малоросів». Український національний рух підтримувався виключно в інтелігентному середовищі, представники якого займалися пропагандою української мови та збереження національних особливостей українського народу. Щодо українських організацій, називались «Просвіта», діяльність якої була призупинена у 1909 р., музично-драматичний гурток «Українська хата», який продовжив своє існування і в умовах війни. Збір з проведеного ним музично-драматичного вечора було спрямовано на адресу українського лазарету в Києві, який розміщувався у приміщенні організації «Батьківщина». Згадувалось про існування української книгарні, та її спеціалізації на літературі для «низів». «За агентурними свідченнями, серед одеських «малоросів» цілковите затишшя. Випадків розповсюдження видань злочинного співтовариства, яке минулого року виникло у Австрії – Союзу Визволення України [цікаво, що назва організації в документі подавалась мовою оригіналу – В.В.], в Одесі не спостерігалось» [5, 31-32].

Наступна характеристика надавалась одеським полякам. Зазначалось, що польська колонія нараховувала 40 тис. чоловік, суспільно-політичне життя яких зосереджувалось у польському громадському зібранні «Огнисько» та товаристві «Одеський дім польський». Зібрання «Огнисько» володіло великою бібліотекою та концертним залом. Оскільки «Одеський дім польський» у 1910 р. було визнано центром радикально налаштованої частини польської колонії, саме того року його закрили за розпорядженням міністра внутрішніх справ. Поляки видавали щотижневик під назвою «Тигодник», як зазначалось у звіті, «вузьконаціоналістичного спрямування» [5, 33].

Остання національна характеристика у звіті була надана євреям. Перш ніж перейти до її змісту, додамо, що історично склалось так, що переважна більшість євреїв, які на початок війни проживали в Одесі, були вихідцями з різних регіонів, не лише Російської, а й Австро-Угорської імперії,

в першу чергу – Галичини. Одне з найбільших земляцтв представляли колишні мешканці Бердичева, який зі зростанням економічного значення Одеси як морського торговельного центру, втратив частину свого єврейського населення.

У звіті наголошувалось на непевному положенні євреїв в Росії, а також на руйнації єврейських культурних та економічних центрів Варшави та Вільно. Саме це, на думку авторів записки, створило передумови для нового облаштування російського єврейства. Згадувалось про обговорення питання культурного та економічного єврейського центру в Петрограді, на нараді представників комітетів допомоги населення, яке постраждало від війни. На цьому зібранні деякі авторитетні діячі вказували на Одесу, як на єдине місто із значним єврейським населенням, але ця пропозиція більшістю була відхилена. Головним аргументом було те, що місто не мало значних єврейських традицій, а домінувало в ньому «випадкове» єврейське населення.

Щодо впливу розширення межі осілості євреїв на загальнополітичну ситуацію в цілому, та, зокрема, поширенні соціалістичних ідей, збільшенні лівих елементів, йшлося про відсутність взаємозв'язку між цими явищами. Але в цілому, ставлення до євреїв визначалось як негативне. Авторі записки пояснювали подібну ситуацію поширенням чуток про їх масову зраду в армії та на театрах воєнних дій. Ще однією причиною подібної ситуації називалась спекуляція розмінною монетою та життєво необхідними продуктами. Хоча в звіті і не говорилось про те, що до спекулятивних операцій не могли бути причетним всі євреї, так само як і явище дезертирства носило поодинокі випадки (які, до речі, стосувались і українців, і поляків), однак, в цілому, можемо говорити про надання досить об'єктивної оцінки представниками жандармерії.

У звіті відсутня характеристика єврейських видань окресленого періоду. Вони існували та видавались в Одесі як напередодні, так і в роки війни, мовою видань була як їдиш, так і російська. На їдиш виходили «Гуд моргн» та «Шолом алейхем», російською «Єврейская будущность», «Новая Иудея», «Єврейское обозрение», тижневик «Єврей». Також поширювався дитячий літературно-художній журнал «Колосья».

Будь-яка війна пов'язується з таким явищем як біженство. Не оминуло воно і євреїв країн, що були втягнуті у Велику війну. Як зазначається в Електронній єврейській енциклопедії, в особливо тяжкому стані опинилось єврейське населення Галичини, яка була окупована російськими військами в 1914–15 рр. Армійське керівництво вважало євреїв своїми головними ворогами: в наказах, які були розклеєні на вулицях галицьких міст, йшлося про «відверто вороже ставлення євреїв» до російської армії.

Знущання над євреями, побиття, навіть погроми стали в Галичині звичним явищем [6].

Після того, як 1 травня 1915р. австро-угорські та німецькі війська розпочали наступ у Галичині, російське командування вислало звідти майже всіх євреїв; їх вивозили в товарних вагонах під охороною. Значна частина містечок межі осілості не спроможна була вмістити всіх єврейських біженців. Ця ситуація підштовхнула відомих єврейських діячів на чолі з А. Гінзбургом влітку 1915 р. звернутись до міністра внутрішніх справ, князя М. Щербатова. Зміст звернення стосувався прохання відкрити внутрішні губернії для євреїв. Це питання було винесене на засідання Ради міністрів, де особливу увагу звернули на реакцію союзників Росії щодо переслідування євреїв. А оскільки французькі та бельгійські банкіри в переважній більшості були євреями, а російська економіка залишалась залежною від наданих ними позик, було прийняте рішення про необхідність покращення умов існування євреїв в Російській імперії. 15 серпня 1915 р. з'явився акт, у відповідності до якого євреям було дозволено жити в містах, за винятком столиць, областях Донського, Кубанського та Терського козацьких військ, а також на курортах, де відпочивала царська родина. Майже одночасно, була видана постанова Ради міністрів, за якою, дозволялось євреям-учасникам війни та їх дітям вступати до середніх та вищих навчальних закладів.

Підсумовуючи, зазначимо, що російська влада не робила принципового поділу в своєму упередженому ставленні щодо гіпотетично потенційних зрадників, до яких в рівній мірі відносили українців, поляків та євреїв. Однак, усвідомлюючи необхідність «збереження обличчя» перед союзниками, від яких в значній мірі залежали і фінансово, а також реагуючи на запити впливових єврейських фінансистів та підприємців Росії, влада змушена була йти на поступки в питаннях розширення прав євреїв. Разом із тим, крайні прояви реакційно налаштованих монархістів, як правило, найбільш боляче позначались саме на євреях, що знаходило прояви в погромах та гучній «справі Бейліса».

Список використаних джерел і літератури

1. Хаген М. фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. [Електронний ресурс] / Марк фон Хаген // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – <http://www.litopys.org.ua>.
2. Миллер А. Империя Романовых и евреи [Электронный ресурс] / Алексей Миллер // <http://www.polit.ru>. Публичные люди.
3. Базаров О. Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст. (1881-1894 рр.) : автореф. дис...канд. іст. наук / О. Т. Базаров. – Чернівці, 2003; Бурда І. О. Національне питання в Росії

1905 – 1907 рр. (на прикладах I та II Державних дум) : Автореф. дис... канд. іст. наук / І. О. Бурда. – К., 2004.

4. Венгерська В. О. Національні громадські організації Наддніпрянської України в умовах революції 1905 – 1907 рр. / В. О. Венгерська // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2009. – С.164–167; Венгерська В. О. Особливості суспільного життя та національні громадські організації в умовах модернізації Російської імперії : матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність» / В. О. Венгерська. – Житомир, 2009 – С.177–181.

5. Центральний державний історичний архів м. Київ. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 139.

6. Евреи России (СССР) [Электронный ресурс] // Електронна єврейська енциклопедія. – <http://www.eleven.co.il/>